

สรุปอภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุป

การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการ คือ

1. เพื่อศึกษาบริบทในการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาของชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์
2. เพื่อศึกษาข้อจำกัด สาเหตุ สภาพปัญหาและอุปสรรคในการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศของชาวกะเหรี่ยง
3. เพื่อศึกษาแนวทางการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาของชาวกะเหรี่ยงที่เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อมในชุมชน

ผู้ศึกษาได้กำหนดพื้นที่หมู่บ้านแม่กลางหลวงและหมู่บ้านอังก้าน้อยเป็นพื้นที่ศึกษาด้วยเหตุผลที่ว่าพื้นที่ทั้งสองแห่งนี้ ยังคงมีปรากฏการณ์ในเรื่องการถ่ายทอดภูมิปัญญา ด้านนิเวศวิทยาให้เห็นที่แสดงออกทางปรัชญา ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมตลอดจนวิถีการดำรงชีวิตของชนเผ่า ผู้ศึกษาได้กำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักเป็น 6 กลุ่ม ได้แก่ ผู้นำท้องถิ่น มีคฤหบดีท้องถิ่น เจ้าหน้าที่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ผู้อาวุโส ผู้นำเยาวชนและผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ซึ่งผลการศึกษาพอสรุปได้ดังนี้คือ

1. บริบทในการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยา : บริบทดั้งเดิมของการถ่ายทอดภูมิปัญญา ด้านนิเวศวิทยาอยู่ภายใต้สภาพสังคมที่มีความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวเป็นไปอย่างใกล้ชิด รูปแบบการผลิตเป็นการผลิตแบบยังชีพ วิถีชีวิตเป็นไปอย่างเรียบง่าย องค์ความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ จะอยู่ที่ผู้สูงอายุมากกว่าผู้ที่อายุน้อย ภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาจะแฝงอยู่ใน ตำนาน นิทาน คำทาสี พิธีกรรม และกิจกรรมต่าง ๆ ในรอบการผลิต

2. สภาพปัญหาและอุปสรรคของการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยา : จากสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปทำให้ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวลดน้อยลงไป การสื่อสารจึงขาดความต่อเนื่อง โดยสรุปปัญหาและอุปสรรคของการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยามีอยู่ 8 ประการ คือการเปลี่ยนแปลงลักษณะโครงสร้างของครอบครัวและที่พักอาศัย การศึกษา ตัวแทนทางศาสนานโยบายการพัฒนา การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ค่านิยมและวัฒนธรรมใหม่ ระยะเวลาของการถ่ายทอดและความก้าวหน้าทางด้านสาธารณสุข

3. แนวทางการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยา : จากการศึกษาพบว่า การถ่ายทอดส่วนใหญ่ยังคงเป็นการถ่ายทอดแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะการถ่ายทอดทักษะต้องอาศัยการปฏิบัติจริงหรือการเลียนแบบซึ่ง สุพัตรา สุภาพ (อ้างแล้ว) กล่าวว่า เป็นสังคมที่ล่าหลัง

5.2 อภิปรายผล

เมื่อพิจารณาภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาของชุมชนกะเหรี่ยงแล้วพอกกล่าวได้ว่า นิเวศวิทยาพื้นบ้านเปรียบเสมือนเป็น “คลังความรู้” ที่มีบทบาทในการรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อมเป็นความรู้พื้นบ้านที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมของชนเผ่าและจุดเด่นที่ทำให้ชาวกะเหรี่ยง สามารถรักษาความสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อมได้ดีกว่าเผ่าอื่น ๆ คือ กรอบแนวคิดที่มีต่อโลกและ สิ่งแวดล้อมมองเห็นความสัมพันธ์โยงใย และผลกระทบที่จะเกิดขึ้นเมื่อส่วนใดส่วนหนึ่งของ ระบบนิเวศถูกทำลาย แม้จะใช้ก็ใช้ในลักษณะที่ธรรมชาติสามารถจะฟื้นตัวได้ โดยมีกฎเกณฑ์และ ข้อห้ามต่าง ๆ มากมาย ซึ่งถือได้ว่าเป็นภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ เป็นนิเวศวิทยาแนวจิตวิญญาณ ซึ่ง นายสาทิศ กุมาร (พ.ศ.2528) กล่าวว่า นิเวศวิทยาแนวจิตวิญญาณนี้ก็คือ การมองโลกในทัศนะใหม่ ที่ต่างไปจากการมองโลกแบบกลไก ซึ่งเป็นทัศนะที่ใช้กันอยู่แทบทั่วโลกทุกวันนี้ ทัศนคติแบบกลไกนี้ได้แยกเรื่องจิตใจออกจากวัตถุ

ผลการศึกษาพบว่า ชาวกะเหรี่ยง มีความรู้เรื่องการอนุรักษ์วิทยาหรือศาสตร์ในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อม ให้สามารถเอื้อประโยชน์ต่อมนุษย์ในลักษณะต่างๆ อย่างยั่งยืน ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ เกษม จันทร์แก้ว (2545) ได้กล่าวไว้ว่า ต้องอาศัยวิธีการอนุรักษ์วิทยา ทั้ง 8 วิธี ดังนี้คือ

การใช้อย่างยั่งยืน : เป็นภูมิปัญญาแสดงให้เห็นถึงสำนึกแห่งการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน เช่น เสถียรภาพในการใช้ที่ดิน ซึ่ง Kunstader (ค.ศ.1978) แสดง ความเห็นว่าเป็นระบบที่มีความถาวรและมั่นคงในระยะยาว เนื่องจากลักษณะการใช้ที่ดินเป็นไป ในทิศทางของการอนุรักษ์ดินและป่าไม้ トラบเท่าที่ ปัญหาความกดดันทางด้านประชากรยังไม่มาก หรือไม่มีปัจจัยการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกเข้าแทรกแซง ขณะที่การทำไร่ของชาวม้ง ในแบบที่ 3 มีเพียง 10% ของระบบการเกษตรแบบทำไร่บนที่สูงทั้งหมด

การกักเก็บ : ตัวอย่างที่ชัดในเรื่องนี้ จะเห็นได้จากบรรพบุรุษชาวกะเหรี่ยง จะสอนลูกหลานให้เก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืชไว้เสมอ เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงให้แก่ชีวิต ดีกว่าการเก็บรักษาทรัพย์สินเงินทอง หากถึงยามข้าวยากหมากแพง จะไม่เดือนร้อน เพราะสามารถนำเมล็ดพันธุ์ที่เก็บรักษาไว้ไปเพาะปลูกเลี้ยงชีวิตได้ อัจฉรา รัญติธรรม (2543) กล่าวว่าในอดีตกะเหรี่ยง หรือปกากะยอมีสายพันธุ์ข้าวมากกว่า 200 สายพันธุ์เมล็ดดังกล่าวถูกเก็บไว้ตามเสา บนหิ้งและเสียบไว้ตามช่องหลังคาในครัวและ “เมล็ดพันธุ์พืชแต่ละชนิดต้องการความร้อน ความชื้นที่แตกต่างกัน ความร้อนในเตาไฟจะควบคุมความชื้น ส่วนควันไฟก็จะคอยรมและอบ เพื่อป้องกันแมลง หนู และเชื้อรา การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ไว้ในบริเวณที่แตกต่างกัน เป็นความรู้ของผู้หญิงต่อธรรมชาติของพืชนั้นๆ”

การรักษา/ซ่อมแซม : ในรอบการผลิตของชาวกะเหรี่ยง พิธีกรรมอย่างหนึ่งที่พบเห็นได้คือการเลี้ยงผีเหมืองฝาย นอกจากพิธีกรรมที่แสดงการขอใช้น้ำและรวมพลังสร้างความสามัคคีของชนเผ่าแล้ว

จะมีการร่วมแรงร่วมใจกันซ่อมแซมชุดดอกเหมือง และนำท่อนไม้-กิ่งไม้มาซ่อมแซมปรับปรุงฝายเดิมด้วย

การฟื้นฟู : ในระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน การกำหนด"ตาพะทอ"ในการเก็บพืชสมุนไพรหรือ การกำหนดปริมาณในการเก็บพืชอาหาร และการสร้างข้อกำหนดต่างๆเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าชาวกะเหรี่ยงคำนึงถึงการปล่อยให้ธรรมชาติได้ฟื้นตัว

การพัฒนา : เป็นการดำเนินการที่อาศัยภาวะปกติเป็นฐานแล้วใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วย เช่น การจัดทำฐานข้อมูลบนWebsite / การรวมตัวกันจัดกิจกรรมเชิงอนุรักษ์ต่างๆ

การป้องกัน : ได้แก่การป้องกันภัยอันตรายที่จะเกิดการทำลาย เช่นการทำแนวกันไฟ การชิงเผา การสร้างข้อห้ามต่างๆ

การสงวน : การสงวนจะเน้นประเภทของสิ่งแวดล้อมเป็นหลักเช่น สัตว์ป่าสงวน การสงวนพันธุ์ไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ประเภทไม้หายาก ไม้ที่เหมาะสมสำหรับทำพันธุ์ เป็นต้น

การแบ่งเขต : เป็นการกำหนดพื้นที่สงวนเอาไว้เพื่อวัตถุประสงค์จำเพาะเช่นการแบ่งเขตประเภทของป่า เป็นลักษณะต่างๆ ตามที่ได้กล่าวมาเบื้องต้น

นอกจากนี้เกษม จันทร์แก้ว(2545) ยังกล่าวว่าวิธีการอนุรักษ์ทั้ง 8 วิธีที่กล่าวมานี้ อาจถูกนำมาใช้เพียงหนึ่งหรือมากกว่าหนึ่ง หรือทุกวิธีตัวในการนำไปสู่การวางแผนการจัดการสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัญหาและเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่จะเข้าไปจัดการสิ่งแวดล้อมแบบยั่งยืนร่วมกับกิจกรรมการจัดการและกระบวนการดำเนินการ

Sustainability = Conservation Methods + Working Activity + Processing

การนำภูมิปัญญาท้องถิ่น มาปรับประยุกต์ใช้ในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ถือได้ว่าเป็นอีกทางเลือกหนึ่ง ที่องค์กร-หน่วยงานหลายระดับ ทั่วโลกนำมาใช้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้ว ไม่ต้องเสาะแสวงหากรรมวิธีใหม่ เป็นสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ในวิถีชีวิตของชนเผ่า เพียงแต่ ผู้ที่เกี่ยวข้องได้สนใจศึกษา สนับสนุนให้มีการฟื้นฟู เผยแพร่ และนำกลับมาใช้ใหม่ โดยปรับประยุกต์ให้เหมาะสมกับสภาพปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม วิธีการอนุรักษ์วิทยาทั้ง 8 วิธีดังกล่าว อาจมีมุมมองเป็นเนื้อหาของการเรียนรู้และการสื่อสาร ซึ่ง กาญจนา แก้วเทพ(พ.ศ.2543) ได้กล่าวถึงช่องทางในการสื่อสารในชุมชนว่า การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นรูปแบบหนึ่งที่สำคัญของการสื่อสารชุมชน เพราะเป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม คือกระตุ้นให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าของตนเอง สร้างความมั่นใจให้กับชาวบ้านที่เข้ามามีส่วนร่วม สามารถใช้เทคโนโลยีใหม่ที่ซับซ้อนได้ สร้างทักษะในการสร้างสื่อให้กับชุมชน

แม้ว่ากิจกรรมการพัฒนายังคงต้องดำเนินต่อไป แต่ชุมชน ซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่ต้องมีความตื่นตัว แสดงศักยภาพที่มีอยู่ให้เป็นที่ประจักษ์ เพื่อให้การพัฒนานั้นอยู่บนรากฐานของสังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรและความต้องการของชุมชน

การถ่ายทอดภูมิปัญญานิเวศวิทยาของชาวกะเหรี่ยง เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบทั้ง 4 ของ การสื่อสาร ได้แก่

ผู้ถ่ายทอด : ส่วนใหญ่ยังคงยึดถือและเชื่อมั่นต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ต่อคำสั่งสอนของบรรพบุรุษ มีการรวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย ดังนั้นหากมีการส่งเสริม สนับสนุนให้คน ในชุมชนได้รู้ถึงสภาพปัญหาที่แท้จริง ร่วมกันหาสาเหตุ และมองเห็นถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้น ในอนาคตทั้งต่อตนเอง ต่อชุมชน และต่อประเทศชาติแล้ว เชื่อว่าความร่วมมือของชุมชนจะเป็นพลัง ในการถ่ายทอดที่มีคุณค่า

เนื้อหา : แม้ว่าเนื้อหาของ การถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยาจะเกี่ยวข้องกับกลุ่มคน บนพื้นที่สูง และการมีชีวิตอยู่อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของป่า แต่พื้นที่ในเขตอุทยานมีความ สำคัญในฐานะเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญหลายสาย เป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ สร้างความอุดมสมบูรณ์ให้กับพื้นที่ การทำลายป่าต้นน้ำลำธาร ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ลุ่มน้ำ อีกร้อยกวางขวาง และที่สำคัญการสร้างควมเข้าใจให้กับผู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำงานหรือโครงการ พัฒนาต่าง ๆ บนพื้นที่สูง นับตั้งแต่ระดับเจ้าหน้าที่ในพื้นที่ไปจนถึงระดับผู้บริหารระดับสูงจะเป็น ผลดีต่อกิจกรรมและการพัฒนาต่าง ๆ ของพื้นที่สูง เป็นไปอย่างถูกต้องและยั่งยืน

ช่องทางการถ่ายทอด : การถ่ายทอดแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะการถ่ายทอดโดยครอบครัวและ สังคมถือได้ว่าเป็นการ ถ่ายทอดที่มีประสิทธิภาพต่ำ อันเนื่องมาจากปัจจัยแวดล้อมที่เปลี่ยนไปทำให้ มีข้อจำกัดทั้งเรื่องเวลา วิธีการ และความน่าสนใจ เพราะเนื้อหาบางอย่างต้องรอเรียนรู้จาก เหตุการณ์จริงนั้นเกิดขึ้น ดังนั้น ควรปรับปรุงช่องทางในการถ่ายทอดให้มีประสิทธิภาพต่อการเรียนรู้ มากขึ้น โดยอาศัยสื่อและเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาช่วย โดยเฉพาะการถ่ายทอดผ่านสื่อมวลชน

ผู้รับ : ผู้รับการถ่ายทอด ไม่ควรจำกัดเฉพาะคนในชุมชน แต่ควรจะเป็นทุกเพศ ทุกวัย ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้าใจได้เห็นถึงความสัมพันธ์ของสาเหตุ ปัญหา และผลกระทบต่าง ๆ ที่จะตามมา อันเนื่องมาจากพฤติกรรมของคน กระตุ้นให้เกิดความตระหนักต่อสิ่งแวดล้อมของตนเอง

แนวทางในการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยานั้น

ผู้ถ่ายทอด : กระตุ้นให้ทุกคนในชุมชนและผู้เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการถ่ายทอด

เนื้อหา : ยึดกรอบของสิ่งแวดล้อมศึกษา 3 ประเด็น คือ เน้นการศึกษาจากประสบการณ์จริง เพื่อให้มีความเข้าใจเกี่ยวกับนิเวศวิทยาและระบบนิเวศ เข้าใจผลกระทบจากกิจกรรมมนุษย์

และสร้างความตระหนัก มีสำนึกที่ดีต่อสิ่งแวดล้อม เต็มใจที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมการปรับปรุงสิ่งแวดล้อม

ช่องทางการถ่ายทอด ควรจะมีการพิจารณาว่าในสภาพท้องถิ่นไหนควรเลือกการถ่ายทอด โดยใช้สื่อแบบใดนำเสนอ ไม่ว่าจะเป็นเอกสารสิ่งพิมพ์ รายการวิทยุ รายการโทรทัศน์ เทปคาสเซ็ท เทป VDO CD หรือสื่ออื่นๆ ตามความเหมาะสม

เนื่องจากการให้การศึกษาคือเผยแพร่ความรู้ หน่วยงานที่ควรพิจารณา คือหน่วยงานที่รับผิดชอบทางการศึกษา ซึ่งยังแยกออกเป็นทางการศึกษาในระบบโรงเรียน และการศึกษาออกโรงเรียน แต่เนื่องจากการศึกษาในระบบมีข้อจำกัดบางอย่าง เช่น แยกเป็นหลักสูตรท้องถิ่น ต้องมีผู้สนใจ ดำเนินกิจกรรมและประสานงานกับวิทยากรท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง แต่เนื่องจากเนื้อหาของภูมิปัญญาด้านนิเวศวิทยา ไม่หยุดนิ่งตายตัว มีการปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อม ภูมิปัญญามีลักษณะเป็นพลวัตไม่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีการคิดค้นร่วมสมัย ลักษณะเนื้อหาแบบนี้จึงเหมาะสมกับวิธีการจัดการศึกษาแบบนอกโรงเรียนดังที่ อนุรักษ์ ปัญญาวุฒินัน (2544) กล่าวว่า การศึกษานอกโรงเรียนนั้นสามารถจัดเนื้อหาให้สอดคล้องกับ ความต้องการของผู้เรียน ได้แม้จะเป็นปัจเจกชนกลุ่มเล็กๆ ทั้งนี้เพราะ เป้าประสงค์ เป็นการจัดระยะสั้น เจาะกิจและเป็น การเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับความต้องการที่อาจจะเกิดขึ้นอย่างปัจจุบันทันด่วนของผู้เรียนและของชุมชน โดยไม่ต้องรอการวินิจฉัยสั่งการมาจากรัฐบาลกลาง และที่สำคัญคุณลักษณะของสิ่งแวดล้อม ศึกษาเป็นการศึกษาตลอดชีวิต ซึ่งกรรมการศึกษานอกโรงเรียน ได้ยึดเป็นหลักการจัดการศึกษาทุกรูปแบบ ซึ่ง อนุรักษ์ ปัญญาวุฒินัน (อ้างแล้ว) ได้สรุปความหมายและแนวคิดของการศึกษาตลอดชีวิตได้ดังนี้

- 1) การศึกษา เป็นกระบวนการเรียนรู้ และถ่ายทอดเนื้อหาที่หลากหลายตลอดชีวิต โดยไม่จำกัดทั้งเวลา สถานที่
- 2) การศึกษาจำเป็นสำหรับบุคคลทุกคน ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงวัยสุดท้ายแห่งชีวิต เพื่อการปรับตัวให้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่กำลังเปลี่ยนแปลงทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ระบบนิเวศ ประชากร และเทคโนโลยี ได้อย่างมีความสุข และเหมาะสมตามอัตภาพ
- 3) รูปแบบการจัดการศึกษาที่หลากหลาย เชื่อมต่อการเรียนรู้ของกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ด้านสภาพทางกาย วัย คุณวุฒิ วัฒนธรรมและความต้องการ ทั้งนี้รูปแบบดังกล่าวควรมีการผสมผสานกันทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย
- 4) การจัดการเรียนการสอน การถ่ายทอดความรู้ไม่ควรติดยึดกับหลักวิชาที่ปราศจากความยืดหยุ่น และควรมีการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศอย่างเหมาะสม

5.3 ข้อเสนอแนะ

บนพื้นฐานของผลการศึกษา ผู้วิจัยเสนอแนะดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในการส่งเสริมการเรียนรู้และถ่ายทอดสำหรับชุมชนกะเหรี่ยง
  - 1.1 ควรให้ความเคารพต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เป็นเนื้อหาแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต
  - 1.2 ควรประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการคิด ตัดสินใจ วางแผน ดำเนินการ ติดตามผล เพื่อให้ผลประโยชน์แก่ชุมชนท้องถิ่น อันจะส่งผลกระทบต่อระดับชาติในวงกว้าง
  - 1.3 ควรมีการศึกษาแนวทางและรูปแบบการจัดการที่ดิน การถือครองที่ดิน และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรบนพื้นฐานของการบูรณาการระหว่างภูมิปัญญาใหม่กับเก่าของสังคมกะเหรี่ยง
2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป
  - 2.1 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างการถ่ายทอดภูมิปัญญาโดยวิธีต่าง ๆ
  - 2.2 ควรมีการศึกษาเชิงลึกถึงปัจจัยที่ทำให้ภูมิปัญญาดำรงอยู่ และสามารถนำมาปรับประยุกต์กับสภาพสังคมและสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันได้
  - 2.3 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการในการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นระหว่างชนเผ่าที่แตกต่างกัน